

VÁROSHIERARCHIA ÉS TÉRSZERKEZET MAGYARORSZÁGON (1870)

KÓKAI SÁNDOR

CITY HIERARCHY AND SPATIAL STRUCTURE IN HUNGARY (1870)

During the period of dualism, the external and internal elements of the development of the settlement network - compared to previous centuries - changed rapidly and markedly. The differentiation of the settlement network began, but the role of the place occupied in the settlement hierarchy did not decrease, and the importance of geographical location and accessibility increased. In addition to all of this, in addition to the public and state administrative bodies, the territorial administration of most institutions and organizations of socio-economic life was still organized within the county framework. All of this swelled the number of institutions with an urban role in the county and district seats to an extraordinary extent. As a result of all this, the drawn spatial structure of functional cities changed, with the drastic reduction of the number of cities in the legal sense (1876), the legal framework proved to be narrow, compared to the range of settlements fulfilling the role of de facto cities, which also redrawn the spatial structure configuration of the city network. The regional city hierarchy of historical Hungary and the creation of a realistic spatial structure based on it - with the exception of Transylvania, Croatian-Slavonia and Bánság - are not possible at the time of the agreement (and other times).

BEVEZETÉS

A történelmi Magyarország településhálózatának jogi és funkcionális differenciálódásával eltérő időszakban és térbeli kiterjedésben a várostörténet, a történelmi településföldrajz, a történelmi földrajz és a demográfia kutatói foglalkoztak elsősorban. A Kárpát-medence településhálózati jellemzőit a 19. századi országleírások (pl. *MAGDA 1819.*, *FÉNYES 1840.*, *KELETI 1873* stb.), az egyes régiókhoz kapcsolódó elemzések (pl. *BÁCSKAI 1984*, *BELUSZKY 2016*, *BOROVSKY 1909*, *1911 KÓKAI 1996*, *2000*, *2018/B* stb.), valamint az egyes elemeket kiemelő rész tanulmányok sorozata egészíti ki. A kiegyezés után felgyorsult társadalmi-gazdasági fejlődés a magyar településhálózatot is a gyors átalakulás és átstrukturálódás irányába mozdította. A kibontakozó ipari, közigazgatási és demográfiai fejlődés új városfunkciók kialakulását és megerősödését jelentette. A tőkés városfejlődés a korábbi feudális városállomány jelentős hányadának pozícióját megváltoztatta – akár úgy is, hogy azonos hierarchiaszinten belül maradtak –, s funkcionálisan is differenciálta. Mindezek ellenére e korszak településhálózatának hierarchikus elemzésével – az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás adatainak feldolgozása alapján – az egész országot lefedve, egyetlen tanulmány sem foglalkozott.

Nem készült – a városi funkciók objektív súlyozásával – komplex városhierarchiai rangsor és térstruktúra sem. Az elmúlt évtized kutatási eredményeként 2023-ban jelent meg az a hiánypótló könyv (*KÓKAI 2023*), amely átfogó, vertikálisan tagolt komplex hierarchikus rangsort és térstruktúrát mutat be. E monográfia olyan állapotrajz az említett időpontra vonatkozóan, melynek eredményei lehetőséget biztosítanak arra, hogy a 19. századi magyar városfejlődést, egységes szemléletmódot – funkcionális városhierarchia – alkalmazva, teljes fejlődési folyamatában mutassa be. Kiegészítve az eddigi alapkutatásokat, például az 1820-as évek végének állapotrajzát (*BÁCSKAI–NAGY 1984*) és az 1900-as évek elejének keresztmetszeit – „a századelő magyar településhierarchiája” (*BELUSZKY 2016*) –, melyek önmagukban is szemléletformáló és kiemelkedő elemzések. E három kulcs időkeresztmetszet alapján a 19. századi városfejlődés dimenzióinak perspektívái is kiteljesedhetnek.

1. A VÁROSHIERARCHIA ÉS A TÉRSZERKEZET SAJÁTÓSÁGAI

A funkcionális városhierarchiai kutatások egyik alapkérdése, hogy a kiválasztott mutatók mennyire bizonyulnak időállóknak, és megfelelő-e a kiválasztott funkciók súlyozása, azaz helyesen képezik-e le az adott település helyét és szerepét a településhálózatban. A városhierarchiai kutatások másik alapkérdése, hogy a kapott eredmények mennyire relevánsak, azaz a tényleges alá-fölé rendeltségi viszonyokat mutatják-e be, illetve a központok térkapcsolati pályái mennyiben tükrözik a valóságot, az anyagi és szellemi javak áramlási pályáival szinkronitást mutatva. Erre minden esetben törekedni kell, úgy is, hogy a vizsgálatok középpontjában a történelmi Magyarország egész területe kerüljön, s az ott lejátszódó folyamatok elemzése, ami szemléleti és módszertani tekintetben is változást jelent. Mindez azért is fontos, mert a térkapcsolatok relációi és komplexitása nem minden esetben teszi lehetővé egy-egy régió (pl. Alföld, Felföld stb.) városhálózatának önálló hierarchikus megrajzolását és regionális értékelését. Ezért a központi helyeket nem önmagában, hanem mikro- és makrorégióival, körzeteivel, kapcsolódó településeivel – ezek sajátosságaival – együtt szükséges bemutatni, még akkor is, ha közöttük jelentős eltérések voltak.

1.1 AZ 1870. ÉVI FUNKCIONÁLIS VÁROSHIERARCHIA SZINTJEI ÉS ELEMEI

Az 1870-es évek elejének állapotát úgy is értelmezhetjük, hogy a feudális városhálózatunk – kisebb korrekciókkal – eljutott fejlődésének csúcsára, legalábbis jogi értelemben kiteljesedett. Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint a történelmi Magyarországon 69 szabad királyi város, 29 kiváltságolt város, 88+3 rendezett tanácsú mezőváros és 769 mezőváros, azaz összesen 958 városi jogállású település volt. A jogi értelemben vett városok 80,3%-a mezővárosi státuszú volt.

A történelmi Magyarország népessége 15 417 327 fő, a teljes településállománya – eltekintve a pusztáktól és telepektől – mintegy 16 373 db volt (1. táblázat).

1. táblázat. A történelmi Magyarország településhálózata (1870)

Table 1. The settlement network of historical Hungary (1870)

Országrészek	Szabad kir. v.	Kiváltságolt város	Rt. mv.	Mezőváros	Falu és község	Pusztatelep	Összesen
Magyarország	48	-	88	663	9466	3616	13881
Erdély	5+7	18	-	48	2207	94	2379
Fiume	1	-	-	-	3	-	4
Horvát-Szlavónország	8	-	-	40	2941	250	3239
Katonai Hátőrvidék	-	11	3*	18	1756	-	1788
Összesen	69	29	91	769	16373	3960	21291
Népesség (fő)	1192605	131746	718536	2403040	10971396		15417327
Népesség (%)	7,76	0,85	4,66	15,59	71,14		100,0

* Vár (Ivanics, Gradiska, Bród) Forrás: Népszámlálás (1870) 84. o. adatai alapján szerk. Kókai S.

A kutatások során nemcsak a kiegyezés korabeli történelmi Magyarország városhierarchiai viszonyait rekonstruáltam, hanem olyan analízisen alapuló szintézis-megalkotásra törekedtem, mely egy időkeresztmetszethez kapcsolódó részletes elemzéssel tárható fel, a korábban is ismert adatok bázisán. Az elemzést a történelmi-földrajzi térkapcsolatok értékelése során objektív források – a korabeli állapotokat tükröző adatsorok, térképek, ábrák, táblázatok – adatainak és tényeinek értékelésével végeztem.

A funkcionálisan és hierarchikusan is tagolt településállományból egy-egy városi/központi szerepkörrel rendelkező 1300 település közül 496 olyan volt, amely teljes vagy részleges értékű hierarchikus központként betöltötte az adott szinten feladatát. Mindez azt is jelenti, hogy a jogi értelemben vett városállomány közel fele funkcionálisan már nem töltött be városi/központi szerepkört. A teljes értékű 128 központban az ország lakosságának 8,77%-a (1 352 899 fő), a részleges értékű 368 központban 13,04%-a (2 010 155 fő) élt. A történelmi Magyarország 496 funkcionálisan városnak tekintett településén – ebből Horvát-szlavónországi volt 52 db – élt az össznépesség 21,81%-a, azaz átlagosan minden ötödik országlakos (2. táblázat).

2. táblázat. A történelmi Magyarország funkcionális értelemben vett városainak hierarchikus tagolódása és népességszáma (1870)

Table 2. The cities of historical Hungary in a functional sense hierarchical structure and population (1870)

Hierarchiaszint	Teljes értékű központok		Részleges értékű központok		Összesen	
	száma	népesség	száma	népesség	szám	népesség
	db	fő	db	fő	db	fő
I. Országos központ	1(2)	254 474	-	-	1(2)	254 474
II. Regionális szintű centrumok	6	192 855	8	232 721	14	425 576
III. Fejlett msz. szintű központok	8	142 904	10	158 553	18	301 457
IV. Megyeszékhely szintű központok	20	185 718	43	480 301	63	666 019
V. Középvárosi szintű központok	44	387 262	103	487 856	147	875 118
VI. Kisvárosi szintű központok	48	189 686	204	650 724	252	840 410
Összesen	128	1 352 899	368	2 010 155	496	3 363 054
Összesen (Mo.) 15 417 327 fő	-	8,77%	-	13,04%	-	21,81%

Forrás: Kókai S. (2023)

A városhierarchiai sorrendekkel szemben támasztott elvárás az összehasonlíthatóság más kutatók munkáival, s ennek során a legfontosabb azonosságok és különbségek elemzése és értékelése, amelyek alapján világosan és egyértelműen bebizonyosodhatnak a kutatási eredmények relevanciái és esetleges hibái. E tekintetben azonban a kiegyezés időszakára nem készültek hasonló horizontális és vertikális elemzések, így „csak” – a városfejlődési sajátosságokat is figyelembe véve – Beluszky professzor századfordulóra elvégzett kutatási eredményei (BELUSZKY 1990, 2005) adhatnak összehasonlítási támpontokat.

Beluszky professzor tanulmányának a *Tér és Társadalom* folyóirat 4. évfolyamában (1990) megjelent 1. sz. melléklete, az 1900-ra vonatkozó hierarchikus szintekbe sorolt 245 települést közli. Beluszky Pál e települések esetében bizonyította, hogy funkcióit tekintve annyi városi/központi szerepkörrel rendelkeztek, hogy központi helynek voltak tekinthetők, azaz definitíve városok voltak. Amellett, hogy Zimony kétszer szerepel (61. hely, ill. 77. hely) huszonkét horvát-szlavónországi város is besorolásra került (3. táblázat).

3. táblázat. A történelmi Magyarország funkcionális értelemben vett városainak hierarchikus tagolódása és népességszáma (1900)

Table 3. The cities of historical Hungary in a functional sense hierarchical structure and population (1900)

Hierarchiaszint	Teljes értékű központok		Részleges értékű központok		Összesen	
	száma	népesség	száma	népesség	szám	népesség
	db	fő	db	fő	db	fő
I. Országos központ	1	716 476	-	-	1	716 476
II. Regionális szintű centrumok	5	291 753	5	264 939	10	556 692
III. Fejlett msz. szintű központok	8	230 468	8	189 983	16	420 451
IV. Megyeszékhely szintű központok	24	375 920	13	257 247	37	633 167
V. Középvárosi szintű központok	53	689 339	35	379 139	88	1 068 478
VI. Kisvárosi szintű központok	93	644 977	-	-	93	644 977
Összesen	184	2 948 933	61	1 091 308	245	4 040 241
Összesen (Mo) 19 254 559 fő	-	15,32%	-	5,67%	-	20,99%

Forrás: Beluszky P. (1990) alapján szerk. Kókai S.

Sajnálatos, hogy a Győri Róberttel közösen 1910-re elvégzett városhierarchiai elemzésből – amely 330, pontosabban Budapesttel együtt 331 város hierarchikus besorolását tartalmazza – a horvát-szlavónországi városok már kimaradtak (4. táblázat), megnehezítve az összehasonlítást és a folyamatelemzést. Mindezen túlmenően az egyes hierarchiaszintek is megváltoztak. A fejlett megyeszékhely mint hierarchiaszint eltűnt, s az egyes hierarchiaszintek is hármas belső tagoltságot kaptak (pl. teljes értékű, részleges értékű és hiányos szerepkörű regionális központok stb.).

4. táblázat: Az egyes hierarchiaszintekbe sorolt települések jogállása és igazgatásiszékhely-szerepe (1910)

Table 4: Legal status of the settlements classified in each hierarchy level and role of administrative seat (1910)

Hierarchiaszint	Települések száma	Jogállás			Közigazgatásiszékhely-szerep	
		thjv.	rtv.	község	megye	járás
Országos központ	1	szkfv.	-	-	1	1
I. Regionális központ	12*	11	1	-	11	11
II. Megyeközpont	50	14	34	2	39	46
III. Középváros	65	2	40	23	13	54
IV. Kisváros	204	-	25	179	-	192
V. Járási funkciókkal rendelkező település	93	-	8	85	-	74
Összesen	425	27	108	289	64	378

* Záróval együtt, Forrás: Beluszky (2016) 145. old.

A fenti táblázatok is jelzik, hogy a funkcionális besorolásnak is vannak bizonytalanságai, különösen a kisvárosi funkciót betöltő települések esetében. 1910-ben például az alsó határértéken billegett kb. 100 település. Beluszky professzor megfogalmazása szerint:

„... 1910-ben közel száz járási székhely (pontosan 94) nem került be az általunk kimutatott 425 több-kevesebb városi funkcióval rendelkező település közé (így pl. Zalaszentgrót, Pacsa, Biharnagybajom, Biharkeresztes, Kemece, Nyíracsad, Pétervására, Mándok, Györszentmárton stb.). Pedig a járási székhellyé előléptetett települések nemcsak néhány járási intézményt nyertek, hanem ezek további »városi elemeket« vonzottak a községbe – a járásbírószám ügyvédek, a járási orvos gyógyszerterát, a járási hivatalok postahivatal stb.” (BELUSZKY 2016, 147. OLD.)

Beluszky Pál számításai szerint a magyarországi városi rangú településeken (ide tartozott 136 város: a székesfőváros, ill. a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok) a lakosság 20,36%-a, az öt hierarchiaszintbe (4. táblázat) sorolt 425 városi funkciójú településen az ország népességének 28,92%-a (5 326 237 fő) élt (BELUSZKY 2016). Ismételten fontos azonban hangsúlyozni, hogy Beluszky professzor vizsgálatai Horvát-Szlavónországra nem terjedtek ki, ezek figyelembevételével az abszolút számadatok felfelé, a százalékos értékek lefelé módosultak volna. Mindezt azért is fontos kiemelni, mert a társország központjainak

figyelembevételével Beluszky professzor kimutatta funkcionális központok száma minden bizonnyal 480–500 közé esett volna, ami jól egybeesik az általam is központi helynek tekintett 1870. évi értékkel.

A fenti problémák ellenére a három funkcionális városhierarchiai tagolás egyes elemeinek összehasonlítása nagyfokú egyezéseket mutat, különösen a középvárosok szintjéig bezárólag. Mindazok ellenére, hogy Beluszky professzor 1900-ra vonatkozóan 152 települést (1910-re 128 települést) az 1870-re vonatkozó kutatás pedig 244 települést sorolt a kisvárosoknál magasabb hierarchikus szintekbe. E tanulmányban – eltekintve valamennyi központi szerepkörrel rendelkező település pozícióváltozásának részletes elemzésétől – az 5. táblázatban csak az I–IV. hierarchiaszintekbe sorolt települések helyezéseit mutatom be mindhárom időpontra vonatkozóan (5. táblázat).

5. táblázat: Hierarchiaszintek és sorrendek (1870, 1900, 1910)
Table 5. Hierarchy levels and orders (1870, 1900, 1910)

Települések	Hierarchiaszintek és sorrendek			Települések	Hierarchiaszintek és sorrendek		
	1870	1900	1910		1870	1900	1910
I. Országos központ**				Gyöngyös	48	99	79
Budapest	1	1	1	Balassagyarmat	49	34	45
II. Regionális szintű központok**				Nagyenyed	50	37	57
Pozsony	2	4	3	Nagyszombat	51	86	88
Zágráb	3	2	2	Sátoraljaújhely	52	28	36
Debrecen	4	7	6	Zilah	53	44	54
Kolozsvár	5	3	4	IV. b. Részleges értékű megyeszékhely szintű központok			
Kassa	6	6	5	Jászberény	54	92	75
Temesvár	7	9	7	Kézdivásárhely	55	80	95
Arad	8	11	12	Csíkszereda	56	50	73
Nagyszombat	9	17	19	Szabadka	57	51	22
Győr	10	16	11	Nagybecskerek	58	21	26
Sopron	11	15	14	Selmec- és Bélabánya	59	125	93
Pécs	12	8	10	Sepsiszentgyörgy	60	64	68
Nagyvárad	13	10	9	Torda	61	48	59
Szeged	14	5	8	Gyula	62	54	52
Fiume	15	45	18	Makó	63	69	66

III. Fejlett megyeszékhely szintű központok**				Versec	64	70	62
Brassó	16	14	13	Kalocsa	65	88	86
Marosvásárhely	17	23	17	Dés	66	35	44
Eszék	18	24	-	Szamosújvár	67	139	99
Szatmárnémeti	19	20	21	Karcag	68	122	110
Eperjes	20	32	30	Medgyes	69	134	123
Székesfehérvár	21	13	23	Pápa	70	85	56
Miskolc	22	12	15	Fogaras	71	72	72
Komárom	23	38	40	Losonc	72	68	65
Eger	24	26	29	Magyaróvár	73	113	128
Besztercebánya	25	27	24	Nagybánya	74	78	91
Nagykanizsa	26	59	35	Rimaszombat	75	49	60
Kecskemét	27	57	37	Pozsega	76	110	-
Újvidék	28	58	31	Szekszárd	77	47	58
Gyulafehérvár	29	65	64	Beregszász	78	43	51
Nyitra	30	25	27	Szolnok	79	52	25
Szombathely	31	18	16	Karánsebes	80	95	96
Ungvár	32	35	46	Zengg	81	225	-
Nyíregyháza	33	41	38	Zimony	82	61/77	-
IV. a. Teljes értékű megyeszékhely szintű központok**				Baja	83	75	61
Máramarossziget	34	19	20	Pancsova	84	60	43
Trencsén	35	40	42	Alsókubin	85	83	124
Veszprém	36	30	32	Déva	86	33	47
Zombor	37	22	34	Erzsébetváros	87	115	141
Esztergom	38	53	39	Hajdúböszörmény	88	121	117
Lőcse	39	56	53	Rozsnyó	89	108	101
Segesvár	40	63	49	Szentes	90	87	74
Károlyváros	41	109	-	Liptószentmiklós	91	81	83
Beszterce	42	42	48	Mohács	92	98	89
Varasd	43	62	-	Nagykikinda	93	74	70
Kaposvár	44	31	28	Szászváros	94	140	130
Lugos	45	30	33	Szilágysomlyó	95	107	102
Székelyudvarhely	46	46	55	Zalaegerszeg	96	39	41
Nagykároly	47	55	50				

* Horvát-Szlavónország városai nélkül (Zágráb kivételével)

** Hierarchiaszintek az 1870. évi besorolás szerint

Forrás: Beluszky (1990, 2005) és Kókai (2023) adatai alapján szerk. Kókai S.

Az összehasonlítást alig torzítja, hogy az 1910-ben bemutatott települések közül a legkedvezőtlenebb pozícióba sorolt Erzsébetvárost (141. hely) 1900-ban megelőzte öt horvát-szlavónországi központ. Amennyiben ezek 1910-ben is megelőzték, akkor a tényleges pozíciója öt hellyel rosszabb lenne. A többi központnál értelemszerűen 2–4 helyezésnyi eltérések alakulnának ki.

– A *regionális központok* esetében nincs jelentős eltérés a helyezésekben, Győr látványos visszaesése 1870 és 1910 között, majd előretörése 1900 és 1910 között, illetve Nagyszében visszaesése 1870 és 1900 között meglepő, de e városok térkapcsolatainak és térszerkezeti helyüknek megváltozása alapján magyarázható. Fiume esete azonban más, s minden fejlődése ellenére nehezen értelmezhető az 1900 és 1910 közötti pozícióváltás (45. helyről a 18. helyre).

– A *fejlett megyeszékhely szintű központok* közül Eszék, Károlyváros és Varasd 1910-ben már nem volt a 331 központot elemző listában. A legnagyobb meglepetést Székesfehérvár tíz helyezéssel történő visszaesése okozza 1900 és 1910 között, miközben egyetlen horvát-szlavónországi város sem esik ki előle. Újvidék (58. helyről a 31. helyre) ugyanezen időszak alatti előretörése szintén csak részben magyarázható a társadalmi-gazdasági fejlődésével. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy Nagykanizsa, Kecskemét, Komárom és Gyulafehérvár 1870. évi helyezései felülértékelést mutatnak a századfordulós hierarchiai pozícióik tükrében. Nagykanizsa és Kecskemét ekkor még nem, Komárom és Gyulafehérvár pedig már nem tudta azt a lendületes fejlődést hozni, amelyekkel kedvező helyezéseiket később igazolni tudták volna. Az 1870. évre azonban Komárom és Gyulafehérvár előkelő pozíciója a tradicionális központi funkciókkal teljes összhangot mutatott, melyek később gyorsan devalválódtak.

– A *teljes értékű megyeszékhely szintű központok* közül Kaposvár, Lugos és Sátoraljaújhely dinamikus előretörése a központi funkcióik gyarapodásának eredménye, míg Nagyszombat és Lőcse pozícióvesztését ezek elmaradása okozta. Károlyváros és Varasd alulértékelése 1900-ra vonatkozóan beleillik abba a tendenciába, amelyek a horvát-szlavónországi 22 központ helyzetét jellemezték Beluszky professzor hierarchikus rangsorában. Zágráb kivételével valamennyi kedvezőtlen besorolást kapott (pl. Pozsega, Zengg, Zimony stb.).

– A *részleges értékű megyeszékhely szintű központok* között már nagyobb eltérések vannak a három hierarchikus rangsor összevetésekor. Ezek közül említést érdemel, hogy az egykori kiváltságolt területek központjai (pl. Jászberény, Karcag, Hajdúböszörmény stb.) és az erdélyi kiváltságolt városok (pl. Szamosújvár, Medgyes, Erzsébetváros stb.) nagy része látványosan visszaesett, ami teljesen megfelel annak, hogy az 1870-ben még meglévő feudális korból örökölt kiváltságaik jelentős része eltörpült, s jelentéktelenné vált. E csoportban is megtaláljuk a dinamikusan előretörő

és pozíciójukat kedvezően változtatni tudó városokat (pl. Nagybecskerek, Beregszász, Déva, Zalaegerszeg stb.) és a hanyatló központokat (pl. Magyaróvár, Kalocsa stb.) egyaránt. E kontextusban a legnagyobb arányú Szabadka és Szolnok pozíciójának pozitív változása, illetve Selmec- és Bélabánya pozícióvesztése. Szabadka 51. helyről a 22. helyre történő előrelépése 1900 és 1910 között nehezen indokolható.

A funkcionális városhierarchia 1870. évre elkészült elemzése összességében azonban nincs jelentős ellentétben a későbbi rangsorokkal. A kisebb-nagyobb eltérések a társadalmi-gazdasági fejlődés és a helyzeti energiákban bekövetkezett változások együttes eredményei. Mindez azt is jelenti, hogy az 1870. évi városhierarchia kiállta a próbát, azaz alkalmas arra is, hogy megrajzoljuk a történelmi Magyarország városhálózatának horizontális térstruktúráját. A városállomány ekkor *de jure* bővebb keretekkel szolgált, mintsem azt a sokoldalú városfejlődés *de facto* kitölthette volna. Emellett több mint negyven községi jogállású település is bekerült a településhierarchia „városi zónájába” (pl. Felső-Vissó, Bethlen, Balatonfüred, Tenke, Nagysomkút, Daruvár stb.), néhány esetben előkelő pozíciókat elfoglalva.

1.2 AZ 1870. ÉVI TÉRSZERKEZET ALAPVONÁSAI

A térszerkezet fogalma annak a kettősségnek a felismeréséből ered, amely megjelenik, kifejeződik a területi (térbeli) folyamat és a térben megjelenő struktúra között. A térszerkezet napjaink területi kutatásainak és területpolitikájának is egyik kulcsfogalma, azonban értelmezése heterogén, ezért több térszerkezet-felfogás, térszemlélet jelenik meg. A térszerkezet valójában állapot, s egyben az a mód is, ahogyan a működő természeti és társadalmi folyamatok alapján a társadalom elfoglalja, kitölti és megszervezi-működteti a térhasználatot, s abban az anyagi és szellemi javak áramlását.

A térszerkezetben különböző jellegű (pl. formális, funkcionális, hierarchikus, statisztikai, közigazgatási stb.) hálózati elemek egyszerre vannak jelen, megjelenítve azt, ahogyan a különböző társadalmi-gazdasági jelenségek a térben eloszlának, s kifejezve azt is, hogy az adott területi szint, egység milyen mértékben, arányban fogadja be az adott természeti-gazdasági-társadalmi jelenségeket. E rendszerben mindegyiknek megvan a jelentősége és fontossága.

A térszerkezet azonban több mint a településhálózat egyes elemeinek összessége, amely különböző nagyságú és funkciójú települések szövete. A települési térszerkezet csomópontjait általában a nagyobb népességszámú, a társadalmi-gazdasági, területi munkamegosztásban meghatározó pozíciókkal rendelkező és funkcionális értelemben vett városi jellegű települések jelentik. A térszerkezet elkészítésekor a ténylegesen komplex, az emberi jelenlétet átfogó ismérvek alapján meghatározott téregységekkel, régiókkal foglalkozunk. A társadalmi-gazdasági folyamatokat leképező térpályák rendszere a városhierarchiai szintekhez igazodik,

s az anyagi javak, illetve a természeti és humán erőforrások tényleges áramlási pályáit figyelembe véve rajzolhatók meg. A kapcsolatrendszer mélysége, mennyiségi értékei és területi kiterjedése (intenzitása) a vizsgált időszakra már kevésbé. Ez utóbbihoz alig állnak rendelkezésünkre olyan adatok és felmérések, melyek ezeket meggyőzően, azaz számszerűsítve is alátámasztanak. Ezek egyike Szalkai Gábor (2020) és Frisnyák Zsuzsa (2021, 2022) kutatásaiból is ismert.

1.2.1 A vonalas infrastruktúra szerepe és jelentősége

A kiegyezés időpontjához kapcsolódó magyarországi térszerkezet központjainak hierarchiai helyét és differenciálódását nagymértékben meghatározták a közlekedési viszonyok, a földrajzi adottságok és a szűkebb-tágabb hinterlandjukban folyó termelés és árucseré differenciálódása is. A települések fejlődésében a gazdasági kapcsolatok elsődlegesek, de a városok történeti hagyományai vagy jogi helyzetük alakulása is számottevő befolyásoló tényező volt.

A vasút szerepe és jelentősége ismert, s a kiépülő vasútvonal-hálózatunk (1. ábra) 1870-re valamennyi regionális központunkat elérte, s elsőrangú térszerkezeti erővonallá és áramlási pályává vált. A korabeli vasúthálózatunk gerincét alkotó közel 3500 km hosszú pályák legfontosabb irányai – Bécs elérhetőségén túlmenően – a teljes értékű regionális központok felé (Pozsony, Zágráb, Temesvár, Debrecen, Kolozsvár, Kassa) épültek ki a leggyorsabban, jó néhány alsóbbrendű hierarchikus központon keresztül. A vasút ekkor még igen jelentős régiókat (pl. Erdély, Kárpátalja, Felföld, Délvidék stb.) nem vagy alig érintett, ezért itt megmaradt a közúti közlekedés tradicionális dominanciája. Kettős helyzet alakult ki, s ezt jól tükrözi az 1874. évi közúti forgalmat felmérő és szemléltető 2. ábra.

1874-ben a Magyar Királyság területén 6030 km hosszal 42 út szerepelt az állami utak között. A napi forgalmuk felmérését 1870/71-ben és 1874-ben is felmérték. A felmérések eredményeit Szalkai Gábor részletesen elemezte, mely szerint az átlagos napi forgalom nagysága csak jelentéktelen mértékben módosult, 1870/71-ben 684 vonóállat/napról 720 vonóállat/napra növekedett (SZALKAI 2020). Az állami utak szakaszonkénti forgalmát a 2. ábra mutatja be. A vármegyei és községi utakról sajnos nem készült felmérés, azt azonban a térkép alapján is megállapíthatjuk, hogy a közúti közlekedés állami utakon zajló térpályái a tradicionális nyomvonalakon haladtak, s a vasúttal párhuzamos szakaszokon nem jelentettek alternatívát. Számunkra az állami utak mint a térszerkezet másodrendű kapcsolati pályái váltak fontossá és meghatározóvá. A nagyobb városok körüli megemelkedett forgalom mellett figyelemre méltó, hogy az ÉK-Felföld állami útvonalhálózata is kiépítetlen volt, mindössze a Felső-Tisza völgy Máramarosszigetig volt az országos hálózatba bekapcsolva. A közutak vasútra ráhordó szerepe is jól kirajzolódik, leképezve a releváns térkapcsolatok egy részét. Azért csak egy részét, mert a másodrendűnek tekintett vármegyei utak is jelentős tényezők maradtak, de csak mikroregionális szinten.

A történelmi Magyarország települési-térszerkezete az adott természetföldrajzi környezet bázisán, a hosszú távú történeti folyamatok, a társadalmi-gazdasági és politikai fejlődés, a folyamatosan változó társadalmi, ágazati, területi munkamegosztás talán legsajátosabb lenyomata és szintetizálója, egyben a további fejlődés és fejlesztés egyik legmerevebb kerete és általános feltételrendszere. E tények miatt sem közömbös, hogy milyen kép rajzolható meg – a történetileg kialakult és jelentős stabilitással rendelkező társadalmi-gazdasági, infrastrukturális és településhálózati struktúrák segítségével – a kiegyezés időpontjára. Azért is, mert a térszerkezet egyes struktúraelemei (pl. települések jogállása, közigazgatási beosztás stb.) a kiegyezés után rövid idő alatt újra rendeződtek, az alapelemek azonban napjainkig megszüntetve megőrződtek. A történelmi Magyarország funkcionális városainak vertikális kapcsolatain nyugvó horizontális térszerkezete (3. ábra) az alábbiakban jellemezhető:

3. ábra: A történelmi Magyarország felső szintű városhálózati központjainak térkapcsolati irányai (1870)

Figure 3. Spatial relationship directions of the centers of the urban network of historical Hungary (1870)

1. országos központ; 2. teljes értékű regionális centrumok; 3. részleges regionális centrumok; 4. teljes értékű fejlett megyeszékhelyek; 5. részleges fejlett megyeszékhelyek; 6. teljes értékű megyeszékhelyek; 7. részleges megyeszékhelyek; A) elsőrendű térkapcsolat, B) másodrendű térkapcsolat

Forrás: Kókai S. szerkesztése

Az ország lakói számára az ikerfőváros (Pest-Buda) jelentette az *elsőrendű központot*. A városhálózat csúcán Pest-Buda prioritása és primátusa nem volt kétséges, minden tekintetben az ország centruma. Centrális elhelyezkedése, a Kárpát-medence legenergiusabb pontján erre évszázadok óta alkalmassá tette.

A regionális központok (14 db) fejlettségbeli különbségeik (hat teljes, nyolc részleges értékű) ellenére (jellegükben, társadalmukban, gazdasági sajátosságaikban nagymértékben különböztek) betöltötték a *másodrendű központok* feladatait. A térkapcsolatok jellege azonban nem egymás között, hanem Pest-Buda irányában vált dominánssá, – az alsóbbrendű központokon keresztül – a tényleges választási lehetőség azonban e központok között csak kevés település lakóinak adatott meg. A teljes értékű regionális centrumok saját régióközponti szerepköre egyértelmű, a vizsgált regionális centrumokhoz kötődő intézmények és a másodlagos térszerkezeti erővonalak ezt biztosították. A részleges regionális központok és hinterlandjuk irányába kapcsolatrendszerük kevésbé volt kiforrott.

A *harmadrendű központok* esetében a fejlett megyeszékhely szintű intézményekhez kötődő tényezők vizsgálata alapján egyértelművé vált helyük és szerepük a városhierarchiában. A horizontális térpályáik vonatkozásában azonban már markánsabb különbségek voltak (pl. Szatmárnémeti és Eperjes, ill. Miskolc és Komárom, Brassó és Marosvásárhely, Székesfehérvár és Eszék térszerkezeti helyében és kapcsolatrendszerében, stb.), különösen érvényes mindez a részlegesen fejlett megyeszékhelyek vonatkozásában. A központok térszerkezeti helyében két tényező játszott meghatározó szerepet. Egyrészt keresztülhaladt rajtuk egy-egy magasabb rendű (első vagy másodrendű) térszerkezeti erővonal, másrészt szűkebb-tágabb központ hiányos hinterlandjukban vetélytárs nélküli domináns szerepet tölthettek be. Ez utóbbi megállapítás alól kivételt Nyitra és Eger képezhetett, azonban megyehatárokon túlnyúló horizontális kapcsolataik egyértelműek.

A *negyedrendű központok* (megyeszékhely fejlettségi szint) az esetek többségében szintén magasabb rendű térszerkezeti erővonalakhoz kapcsolódtak, azonban térszerkezeti helyük az ország nagyrégiói szerint is jelentősen eltért.

E központok számából (63 db) fakadóan nem az volt az alapvető különbség, hogy mennyire voltak képesek saját vármegyéjüket a megyeszékhelyi szintű funkciókkal ellátni/lefedni – értelemszerűen a nagyobb kiterjedésű megyékénél megjelent a konkurencia –, hanem az, hogy a jogi és a tényleges helyzet mennyiben felelt meg egymásnak a funkciók és a kiépült horizontális kapcsolat tekintetében, ez nem mindig következett be. Az e központok közé sorolt városok egy része (pl. Nagybánya, Pápa. Losonc, Baja, Gyöngyös stb.) szintén ezt a tényt erősíti.

Az ötödrendű központok (középvárosok) térszerkezetben játszott szerepét tekintve megállapítható, hogy helyük, pozíciójuk és szerepük rendkívül heterogén. Alapvetően a magasabb hierarchiai szintű városok hinterlandjaiban a térszerveződés alacsonyabb szintjét képviselik, s ötödrendű térszerkezeti erővonalakkal kapcsolták magukhoz a kisvárosokat.

A hatodrendű központok (kisvárosok) csoportja is igen heterogén, jól mutatva a feudális gazdaság differenciált városfejlesztő hatásait. Döntően kismező-városok és falvak, amelyek csekély népességük, hiányzó városi polgárságuk és társadalmuk ellenére is kaptak egy-két városi funkciót és intézményt, kiemelkedve a mezővárosok és a falvak közül. A kisvárosok jogállása és funkciói már nem voltak összhangban egymással, gyakran csökkenő népességszám vált jellemzővé, s alig képezték utánpótlását a városhierarchia negyed-ötödrendű központjainak. E települések sem tudtak dinamizálódni és megújulni, vagy csak későn és nagyon vontatottan, így nem váltak saját, szűkebb környezetük számára urbanizációs centrumokká. Nem tudtak megfelelni az ország térszerkezetben rájuk háruló feladatoknak sem, így érvényesülhetett a „gyorsuló idő-lassuló idő” szindróma, amely az egykori kisvárosokban a „megállt az idő” képzetét is keltette (KÓKAI S. 2010).

A történelmi Magyarország első-, másod- és harmadrendű központjainak területi elhelyezkedését tekintve (3. ábra) jól körülhatárolhatók azok a sűrű textúrájú térségek, illetve a városok hiányával küzdő („városhiányos”) térségek (pl. Máramaros, Katonai Határőrvidék stb.), ahol a belső problémákkal küzdő negyed- és ötödrendű települések – helyi- és helyzeti energiáik segítségével – sem tudták a térstruktúrát maradéktalanul megfelelő szinten kitölteni.

Azonban a középvárosok és az elemi központoknak tekinthető kisvárosok – erősen hiányos központi funkcióik ellenére is – még felkeresésre érdemes centrumok voltak (pl. országos vásárok és heti piacok, ügyvéd, orvos jelenléte, ill. gyógyszerár „működése” stb.) a környező települések lakói számára. A meginduló tőkés átalakulás hatására központi funkcióik gyorsan devalválódtak, ezért nagy részük a községi jogállású és funkciójú települések közé süllyedt.

A funkcionális városok három sűrű textúrájú régiója különíthető el:

- Erdélyi-medence déli területe,
- Felföld középső területe,
- Kisalföld központi területe.

Mindezekon túlmenően a vásárvárosok vonala emelkedik ki nagyobb várossűrűségével, ahol az eltérő tájak gazdasági munkamegosztásának anyagi javait és szellemi termékeit cserélték ki. E zónában elhelyezkedő városok funkcionális felülreprezentáltsága is megfigyelhető (3. ábra).

Az 3. ábra alapján a történelmi Magyarország funkcionális városokban hiányos ritka textúrájú régiói is jól kirajzolódnak:

- Északkeleti-Felföld,
- Horvát-Szlavónország,
- Katonai Határőrvidék.

A funkcionális városok sűrűségével és hiányával jellemezhető területek mezo- és mikroregionális szinten is megrajzolhatók. A teljesség igénye nélkül e tekintetben elegendő néhány közismert példát megemlítenek. A mikroregionális várossűrűség esetén: a Kis-Kárpátok délkeleti előtere, a Tokaj-hegyaljai mezővárosok (KÓKAI 1996). az Arad-hegyaljai mezővárosok (KÓKAI 2012), a Szerémségi borvidék

kisvárosai (KÓKAI 2016) az elmúlt évtizedekben külön tanulmányokban kerültek részletesen bemutatásra, melyek ismertetésétől itt és most el kell tekintenünk. Mindezekon túl megemlíthető a koncentrációja is. A funkcionális városok hiányával küzdő mikroregionális térségek köre hasonlóan gazdag: Árva vármegyétől Máramaroson át Hunyad vármegyéig húzódik ennek egyik vetülete, de a Közép-Tisza-vidék, a Marosszög (KÓKAI 2021), a Sárrétek, illetve Somogy és Zala vármegye is e csoportba tartozik.

ÖSSZEGRZÉS

A dualizmus időszakában a településhálózat fejlődésének külső és belső elemei – a korábbi évszázadokhoz képest – gyorsan és markánsan megváltoztak. A dualizmus fél évszázada alatt nagyobb kihívásokkal kellett a településeknek szembenézniük, mint a korábbi évszázadokban összességében. Megindult a településhálózat differenciálódása, de nem csökkent a településhierarchiában elfoglalt hely szerepe, s jelentősen megnőtt a földrajzi fekvés, az elérhetőség jelentősége. Mindezekon túl a köz- és államigazgatási szervek mellett a társadalmi és a gazdasági élet legtöbb intézményének-szervezetének területi igazgatását továbbra is megyei keretek között szervezték meg, ami rendkívüli mértékben felduzzasztotta a megye- és járásszékhelyek városi szerepkörű intézményeinek számát. Mindezek következtében a funkcionális városok megrajzolt térszerkezete megváltozott, a jogi értelemben vett városok számának drasztikus csökkentésével (1876) átestünk a „ló másik oldalára”, azaz a jogi keretek szűknek bizonyultak a *de facto* városi szerepkört betöltő települések köréhez képest, amely a városhálózat térszerkezeti konfigurációját is átrajzolta.

Nem Kárpát-medencei specialitás, de a történelmi Magyarországra hatványozottan igaz, hogy az egyes régiók települési szintű lehatárolása – hacsak az nem a köz- és szakigazgatás valamely téregységéhez kapcsolódik – és térkapcsolatainak bemutatása rendkívül problematikus. E tekintetben elegendő az alföldi és kisalföldi vásárvonal funkcionális városainak bizonytalanságára utalnom. Mennyiben alföldi és mennyiben felföldi Munkács, Ungvár, Sátoraljaújhely, Miskolc, Eger, Gyöngyös és Vác? Az pedig a városodottságtól a városiasodáson át a településhierarchiáig bezárólag nagyon nem mindegy, hogy mely régióhoz is soroljuk például az említett városokat. A történelmi Magyarországon belül regionális városhierarchia és ezen alapuló reális térstruktúra megalkotása – Erdély, Horvát-Szlavónország és a Bánság kivételével – a kiegyezés időpontjára (és más időpontokra) sem lehetséges.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁCSKAI V. – NAGY L. (1984):** Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp.
- BÁCSKAI V. (2000):** Városfejlődés és városhálózat Magyarországon a 19. században. In.: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. (szerk. Angi J. – Barta J.). Debrecen, Multiplex Média.
- BÁCSKAI V. (2002):** Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Osiris, Bp.
- BELUSZKY P. (1990):** A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón. In. Tér és Társadalom 4. pp. 13–56.
- BELUSZKY P. (2016):** Másodkézből. Társadalom-földrajzi tanulmányok. Pécs: MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 2016. 258 p.
- BOROVSKY S. (1909):** Torontál vármegye. Magyarország megyéi és városai – Országos Monográfia Társaság, Budapest. 632 p.
- BOROVSKY S. (1911):** Temes vármegye és Temesvár. Magyarország megyéi és városai – Országos Monográfia Társaság, Budapest. 463 + 294 p.
- FÉNYES E. (1840):** Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben, I–VI. (Pest, 1836–1840)
- FRANÇOIS W. (2003):** A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. Korall 11–12. (2003. május) pp. 183–198.
- FRISNYÁK ZS. (2021):** Közlekedéstörténeti tanulmányok. Történeti Földrajzi Közlemények 9. évfolyam, 2021. Különszám. Nyíregyháza, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet (2021), 212 p.
- FRISNYÁK ZS. (2022):** Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút-ember-térkapcsolatok. Budapest–Nyíregyháza, 169 p.
- GYÁNI G. – KÖVÉR GY. (1998):** Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp.
- GYIMESI S. (1975):** A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp. pp. 146–147., 240–243.
- KELETI K. (1871):** Hazánk és népe a közigazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából. Pest. 510 p.
- KÓKAI S. (1996):** A tokaj-hegyaljai mezővárosok fejlődése a XIX. században Tokaj és Hegyalja 17. pp. 13–28.
- KÓKAI S. (2000):** Arad-Hegyalja térszerkezeti helye és kapcsolatrendszere a XIX. században. In: Boros L. (szerk.) Erdély természeti és történeti földrajza. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, pp. 247–261.
- KÓKAI S. (2010):** A Bánság történeti földrajza (1718–1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, 422 p.
- KÓKAI S. (2016):** Adalékok a dualizmuskori Bánság modernizációjához. In: Kókai, S (szerk.) A változó világ XXI. századi kihívásai. Nyíregyháza, pp. 277–296.

- KÓKAI S.** (2017): Újabb adalékok az 1870. évi magyarországi városhierarchiához. Történeti Földrajzi Közlemények 5 /1. sz. pp. 59–77.
- KÓKAI S.** (2018/a): A történelmi Magyarország városai 1870-ben. In: Horváth G. (szerk.) A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs, pp. 211–227.
- KÓKAI S.** (2018/b): Erdély városhálózata és funkcionális differenciálódása (1870). In: Pap N. – Szalai G. (szerk.): Táj geográfus ecsettel. PTE, Pécs, 310 p.
- KÓKAI S.** (2021): A Marosszög történeti földrajza (1718–1918): a táj- és erőforrás használat változása a 18. század elejétől a 20. század elejéig. Nyíregyháza-Kiszombor, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, 296 p.
- KÓKAI S.** (2022): Városok, városodás és városiasodás a történelmi Magyarországon (1870). Településföldrajzi Tanulmányok 11 : 1–2., pp. 3–21.
- KÓKAI S.** (2023): Magyarország városai a kiegyezés idején: Városodottság, városiasodás, városhierarchia, városhálózat. Nyíregyháza, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, 280 p.
- KUBINYI A.** (1971): A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. In: Keresztély Gy. (szerk.): Településtudományi Közlemények, (23.) Bp., pp. 58–78.
- MAGDA P.** (1819): Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geográfiai leírása. Pest, 1819. 402 p.
- MAKKAI L.** (1961): A magyar várostörténet vázlata. In: Vidéki városaink. Bp.
- SZALKAI G.** (2020): Közútforgalom-számlálási statisztikák a XIX. század végi Magyarországon. Területi Statisztika 2020/5. sz. pp. 606–627.
- TÓTH J.** (1988): Urbanizáció az Alföldön. Budapest, 200 p.
- VÖRÖS K.** (1973): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. In: Tanulmányok Somogy megye múltjából. Somogy Megyei Levéltár pp. 189–203.